

YARGILANAN VİCDANÎ RET HAKKI

THE RIGHT TO CONSCIENTIOUS OBJECTION ON TRIAL

Ranâ GÖKSU*

Özet: Vicdanî ret hakkı, yaygın kullanım şekliyle dinî, ahlakî, insanî, felsefî veya politik nedenlerle askerlik yükümlülüğünü yerine getirmeyi reddetme şeklidir. Avrupa ülkeleri başta olmak üzere bugün demokratik kabul edilen çoğu ülkede, farklı uygulamalar söz konusu olsa da, vicdanî ret temel bir hak olarak kabul edilmiştir. Bu çalışmada ise vicdanî ret hakkının bir hak olarak uluslararası hukukta tanınma süreci, uluslararası düzenlemeler ve iç hukuktaki mevcut düzenlemelerle ele alınmış olup Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) kararlarının ulusal pozitif hukuka etkisi değerlendirilmiştir. Çalışmanın esasında ise vicdanî itirazlar nedeniyle söz konusu olan ceza yargılamaları iki dava özelinde irdelenmiştir. İncelenen davalarda görülmektedir ki, vicdanî ret özellikle AİHM içtihatları ve Anayasa'nın doksanıncı maddesinin beşinci fıkrası gereği bir hak olarak kabul edilmekle birlikte vicdanî redde ilişkin yasal düzenlemelerin yokluğu tartışmalı yargı kararlarına neden olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Vicdanî Ret, Din ve Vicdan Özgürlüğü, Ceza Yargılaması, Enver Aydemir, Serdar Delice

Abstract: The common used form of the right to conscientious objection is refusal to perform military duties for religious, moral, humane, philosophical or political reasons. In European countries, today considered the most democratic countries, although there are different applications, conscientious objection has been recognized as a fundamental right. This study examines the recognition process of conscientious objection in international law as a right, the current international and national arrangements, the influence of the European Convention on Human Rights (ECHR), and the decision of the European Court of Human Rights (ECHR) on the Turkish national law. The main body of the study assesses two cases of criminal procedure. It should be noted that, in both cases, the absence of legislation regarding the denial of conscience has led to controversial trials. This is in spite of the fact that according to the European Court of Human Rights case law, and the fifth paragraph of ninetieth article in Turkish Constitution, such legislation is considered as a right.

Keywords: Conscientious Objection, Freedom of Religion and Conscience, Criminal Procedure, Enver Aydemir, Serdar Delice

* Avukat, İstanbul Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Hukuku Yüksek Lisans Programı Öğrencisi

Giriş

Vicdanî ret kavramı genel anlamı itibarıyla kişilerin ahlakî, felsefî, insanî, dinî, etik veya siyasî kanaatleri nedeniyle hukukî zorunluluklara uygun davranmamasıdır. Vicdanî reddin yapılan tanıma paralel, bir sivil itaatsizlik örneği olduğunu ileri süren görüşe göre; sivil itaatsizlik, hukuk devletinin içerdiği değerler yerine kamuya açık ve yasaya aykırı ancak üçüncü kişilerin üstün değerlerine zarar vermeden gerçekleştirilen barışçıl bir protestodur.¹ Bu görüşe karşı olarak; bireysel bir hareket olarak vicdanî reddin kamusal bir hareket olan sivil itaatsizlikle barışçıl olma, yasaya uygun olmama, eylemin sonuçlarına bilinçli olarak katlanma gibi ortak özellikleri mevcutken; vicdanî ret, değerlere aykırı olan normun yükümlülüklerinden kaçınmayı amaçlarken sivil itaatsizlik, normu ortadan kaldırmayı hedeflemektedir.² Günümüzde ise vicdanî ret kavramı genel anlamının yanı sıra kişilerin savaş karşıtı olma hali için kullanılmaktadır. Vicdanî ret kavramı, ilk olarak din temelli, yani dinî inançları nedeniyle bireylerin silâh altına girmeye taraftar olmamaları üzerine ortaya çıkmıştır. Vicdanî ret kavramının Birinci Dünya Savaşı öncesinde çeşitli ülkelerde zorunlu aşı veya zorunlu kürtaj uygulamasına karşı çıkma amacıyla da kullanıldığı görülmüştür. Birinci Dünya Savaşı sonrasında ise bu kavram daha çok zorunlu askerlik hizmetine karşı bir duruş amacıyla kullanılmıştır. Kavram, başlangıçta askerlik hizmetine dahil olmama amacını taşımış olsa da sonraları askerî harcamalara kaynak oluşturması nedeniyle vergi vermeme ya da Norveç'te kabul gördüğü gibi nükleer silahların kullanımına karşı olma gibi davranışları da bünyesine dahil ederek anlamsal çeşitlilik göstermiştir. Vicdanî ret kavramının günümüzdeki yaygın kullanımı; dinî, ahlakî, insanî, politik ya da felsefî gerekçelere dayanarak savaşmak ve dolayısıyla öldürme amacıyla kurulmuş olan ordularda zorunlu olarak hizmet etmeyi reddetme şeklindedir.³

¹ Mehmet Altundış, "Avrupa Konseyi ve AİHM Kararlarına Göre Türk Hukukunda Vicdanî Red Hakkı", *Yasama Dergisi*, 2012, S. 20, s. 146.

² Sabahattin Nal, "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Türk Hukukunda Vicdanî Ret", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2010, S. 13, s. 256.

³ <http://serkankoybasi.com/2011/10/31/insan-haklari-avrupa-mahkemesi-nin-bayatyan-ermenistana-karsi-karari-ve-kararin-turkiyedeki-vicdani-ret-hakki-na-etkisi/>, (18.04.2015).

Bu çalışma kapsamında, uluslararası hukukta ve çeşitli ülkelerin iç hukuklarında insan hakkı olarak tanınan ve gözetilen vicdanî ret hakkına dair uluslararası hukuk ışığında, sadece Askeri Ceza Mahkemeleri'ndeki ceza yargılaması usulü üzerinden bir değerlendirme yapılacaktır. Bu sebeple, vicdanî itirazlara dayanarak Anayasa Mahkemesi'ne yapılan ve henüz sonuçlanmamış başvurulara ilişkin açıklamalar, bu çalışmanın kapsamı dışında tutulacaktır.

1 - Uluslararası Hukuk Açısından Vicdanî Ret Hakkı

Roma Antik Dönemi'ne kadar uzanan vicdanî retçilerin vicdanî ret beyanları, günümüzde ulusal ve uluslararası çeşitli platformlarda daha yüksek perdeden dile getirilmektedir. Özellikle vicdanî reddin insan hakları bağlamında değerlendirilmesine duyulan ihtiyaç ve bu durumun daha görünür bir hâl alması, Türkiye'nin de taraf olduğu çeşitli uluslararası örgütlerin vicdanî ret konusunda somut adımlar atma gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bu çalışmada, genel hatlarıyla vicdanî ret hakkının uluslararası hukukî metinlerde ele alınış süreci Avrupa'daki ve Birleşmiş Milletler'deki düzenlemeler şeklinde iki grup halinde incelenecektir.

A. Birleşmiş Milletler'de Vicdanî Ret Hakkı

Vicdanî ret hakkının tanınması hususunda Birleşmiş Milletler (BM) İnsan Hakları Komisyonu'nun ilke kararlarının etkisi büyük olmuştur. Komisyon, 1987 / 46 kararıyla⁴ taraf devletleri vicdanî ret hakkını tanımaya davet etmiş ve devletleri, bu hakkını kullananları cezalandırmaktan kaçınma çağrısında bulunmuştur; 1989 / 59 kararında⁵ ise Komisyon, daha da ileri giderek vicdanî ret hakkını fikir, vicdan ve din hürriyetini güvence altına alan İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 18. maddesinde zımnen düzenlemiş, Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin (MSHİUS) 18. madde-

⁴ UN Commission on Human Rights, Conscientious Objection to Military Service, 43rd Session, Geneva, 10 March 1987, E/CN.4/RES/1987/46.

⁵ UN Commission on Human Rights, Conscientious Objection to Military Service, 45th Session, Geneva, 8 March 1989, E/CN.4/RES/1989/59.

sinde⁶ ise yer alan inanç özgürlüğünün bir kullanım şekli olduğunu açık bir şekilde belirtmiştir.⁷ Komisyon'un sonraki kararlarında da önceki kararlarındaki görüşlerini destekleyen ve hattâ genişleten bir tutum sergilediği görülmüştür.

BM İnsan Hakları Komitesi ise bireysel başvuru yoluyla önüne gelen Yeo-Bum Yoon ve Bay Myung-Jin Choi v Güney Kore Cumhuriyeti Davası⁸ neticesinde Güney Kore Cumhuriyeti'ni, iki Yehova Şahidi'nin vicdanî retlerini kabul etmemiş olması ve kişilerin dinî inançları nedeniyle zorunlu askerlik hizmetini reddetmelerinden dolayı hapis cezasına mahkûm edilmiş olmaları gerekçeleriyle MSHİUS'nin 18. maddesinin ilk fıkrasının ihlâl edilmiş olduğu tespitinde bulunmuştur. Belirtilmesi gereken önemli bir husus ise Komite'nin zikredilen davada dinî bir sebebe dayanan vicdanî reddi esas alıp ihlâl tespitinde bulunmuş olmasının, vicdanî reddin sadece dinî inanç temelinde cereyan edebileceği anlamını taşımadığıdır. Vicdanî ret hakkı, dinî olmayan inanç sahiplerine de tanınan bir hak olduğu gibi sadece inançtan değil, ahlakî, etik, insanî, felsefî veya başka güdülerden de kaynaklanabilir. Bununla ilgili herhangi bir ayrımcılığın yapılamayacağı Komite'nin 22 sayılı Genel Yorum Beyanı'nın⁹ 11. paragrafında ve Komisyon'un 1998 / 77 kararında¹⁰ açıkça ifade edilmiştir.¹¹ Ayrıca Komite, 1993 yılında

⁶ Madde şu şekildedir: 1. Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahip olacaktır. Bu hak, herkesin istediği dine ya da inanca sahip olması ya da bunları benimsemesi özgürlüğünü ve herkesin aleni veya özel olarak bireysel ya da başkaları ile birlikte toplu olarak, kendi din ya da inancını ibadet, icra, bunun icaplarını yerine getirme ya da öğretme bakımından ortaya koyma özgürlüğünü de içerir. 2. Hiç kimse, kendi seçtiği bir din ya da inanca sahip olma ya da bunu benimseme özgürlüğünü zedeleyecek bir baskıya maruz bırakılamaz. 3. Bir kimsenin kendi dinini veya inançlarını ortaya koyma özgürlüğüne ancak yasalarla belirlenen ve kamu güvenliğini, düzenini, sağlığını, ahlakını ya da başkalarının temel hak ve özgürlüklerini korumak için gerekli kısıtlamalar getirilebilir.

⁷ Bayatyan/Ermenistan, Başvuru No. 2345 /03, 07.07.2011, 58. paragraf; Hande Seher Demir, "Vicdanî Ret Hakkı", *Ankara Barosu Dergisi*, 2011, S. 4, s. 241-283.

⁸ Başvuru No: 1321/2004 ve 1322/2004, 3 Kasım 2006.

⁹ General Comment No. 22, The Right to Freedom of Thought, Conscience and Religion, 1993.

¹⁰ UN Commission on Human Rights, Conscientious Objection to Military Service, 54th Session, Geneva, 22 April 1998, E/CN.4/RES/1998/77.

¹¹ Rachel Brett, Askerlik Hizmetinin Vicdanen Reddi ve Alternatif Hizmette Uluslar arası Standartlar, Hazırlayanlar: Özgür Heval Çınar - Coşkun Üsterci, Çarklardaki Kum: Vicdanî Red, İletişim Yayınları, İstanbul, 1. Baskı, 2008, s. 251-252; United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, Conscientious Objection to Military Service, United Nations Publication, 2012, s. 18; Bayatyan /

18. maddede vicdanî reddin açıkça belirtilmemiş olmasına dayanarak Sözleşme’de vicdanî ret hakkının tanınmamış olduğu yönündeki iddialara karşı cevabını da gene MSHİUS’nin 18. maddesinin yorumlanmasına yönelik çıkarılan 22 sayılı Genel Yorum Beyanı’nda vermiştir. Bu Beyan ile vicdanî ret bir hak olarak nitelendirilmiştir. Bununla birlikte Komite, Güney Kore Cumhuriyeti’nin aleyhine verdiği kararında vicdanî reddin MSHİUS’nin 8. maddesi yerine sadece 18. maddesi ışığında değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir.¹² Tüm bunlara ek olarak, BM’nin İnsan Hakları Komitesi bünyesinde kurulan Keyfi Tutukluluk Çalışma Grubu tarafından ve BM İnsan Hakları Komisyonu ve Komitesi tarafından alınan çeşitli kararlarda vicdanî ret hak olarak tanınıp güvence altına alınmış ve vicdanî ret hakkının zorunlu askerlik hizmetini yerine getirmeyi kabul etmiş ya da askerlik hizmetini profesyonel olarak icra eden kişiler tarafından da kullanılabileceği belirtilmiştir. Ayrıca İnsan Hakları Komitesi tarafından 2005 yılında yayımlanan Suriye üzerine Sonuç Gözlemleri Raporu’nun 11. paragrafında askerlik hizmetinin karşılığı olarak ödenen ödemelerin vicdanî ret ile eş değer olarak kabul edilemeyeceği belirtilmiştir.¹³

B. Avrupa’da Vicdanî Ret Hakkı

Avrupa’daki vicdanî ret hakkına yönelik düzenlemeler ise Avrupa Birliği ve Avrupa Konseyi çatısı altında gelişme göstermiştir. Avrupa Birliği, 7 Aralık 2000 tarihinde ilân edilen ve 1 Aralık 2009 tarihinde yürürlüğe giren Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı’nın onuncu maddesinde, vicdanî reddi bir hak olarak tanımıştır. Madde şu şekildedir: 1. Herkes, düşünce, din ve vicdan özgürlüğü hakkına sahiptir. Bu hak, din veya inancı değiştirme özgürlüğünü ve din veya inancını tek başına veya topluluk halinde, aleni veya gizli olarak ibadet etme, öğretme, uygulama ve gereklerine uyma şeklinde açığa vurma özgürlüğünü içerir. 2. Bu hakkın kullanılmasına ilişkin ulusal mevzu-

¹² Ermenistan, Başvuru No. 23459 / 03, 07.07.2011, 58. paragraf.
<http://serkankoybasi.com/2011/10/31/insan-haklari-avrupa-mahkemesi-nin-bayatyan-ermenistana-karsi-karari-ve-kararin-turkiyedeki-vicdani-ret-hakki-na-etkisi/>, (18.04.2015).

¹³ Rachel Brett, Askerlik Hizmetinin Vicdanan Reddi ve Alternatif Hizmette Uluslararası Standartlar, Hazırlayanlar: Özgür Heval Çınar – Coşkun Üsterci, Çarklarda ki Kum: Vicdani Red, İletişim Yayınları, İstanbul, 1. Baskı, 2008, s. 252.

ata uygun olarak dinî nedenlerle askerlik görevini yapmayı reddetme hakkı tanınmaktadır. Şart, 21. ve 52. maddeleri de göz önünde tutularak değerlendirilmelidir. Böylece ayrımcı ve hakkın özüne dokunan uygulamalardan kaçınmak olanak dahilinde olabilecektir.¹⁴ Belirtmek gerekir ki, bu Şart tüm Avrupa Birliği (AB) üyesi ülkeler tarafından kabul edilmiştir. 1 Aralık 2009 tarihli Şart öncesinde ise 7 Şubat 1983, 13 Ekim 1989, 11 Mart 1993 ve 19 Ocak 1994 tarihlerinde Avrupa Parlamentosu tarafından verilen kararlarda vicdanî reddin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin düşünce, din ve vicdan özgürlüğünü güvence altına alan dokuzuncu maddesi çerçevesinde değerlendirilmesi gereken bir hak olduğu ve tüm AB üyesi devletlerin kendi iç hukuklarında buna uygun yasal düzenlemeler getirmeleri gerektiği belirtilmiştir.¹⁵ Bununla birlikte vicdanî ret, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilâtı tarafından 1990 yılındaki İnsanî Boyut Konferansı'nda (Second Conference on the Human Dimension of the CSCE, Copenhagen, 1990) bir temel hak olarak tanınmıştır.¹⁶ Avrupa Konseyi bakımından ise vicdanî ret hakkının tanınması konusunda, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin dokuzuncu maddesi esas alınmakla birlikte Sözleşme hükmüne paralel şekilde Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi ile Bakanlar Komitesi'nin ilke kararları da mevcuttur. Bu kararlara kısaca değinmek gerekirse; Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi 337 (1967) Kararı'nda¹⁷ hak olarak vicdanî redde şu şekilde yer vermiştir: "(1) Askerî hizmetle yükümlü olan fakat vicdanî veya bir dinî, ahlakî, ruhanî, insanî, felsefî veya başka bir derin inanç nedeniyle askerî hizmeti yerine getirmeyi reddedenler, bu hizmetten muaf tutulmayı sağlayan kişisel bir haktan yararlanmalıdır. (2) Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin (AİHS) dokuzuncu maddesi ile güvence altına alınan bu hakkın, hukukun üstünlüğü üzerine kurulu demokratik devletlerde bu hakkın temel bir hak olduğu kabul edilir."¹⁸

¹⁴ Friedhelm Schneider, *Vicdani Red Hakkında Avrupa Standartları ve Alternatif Hizmet*, Hazırlayanlar: Özgür Heval Çınar - Coşkun Üsterci, Çarklardaki Kum: Vicdani Red, İletişim Yayınları, İstanbul, 1. Baskı, 2008, s. 269.

¹⁵ Demir, s. 264.

¹⁶ Nal, s. 258.

¹⁷ Parliamentary Assembly Debate on 26th January 1967, 22nd Sitting (Doc. 2170, Report of the Legal Committee).

¹⁸ Schneider, s. 268, 269.

Parlamente Meclisi 478 (1967) sayılı Tavsiye Kararı'nda¹⁹ ise, Bakanlar Komitesi'ni üye devletlerin iç hukuklarını vicdanî ret hakkına uyumlu hale getirmeye davet etme konusunda yetkilendirmiştir. 816 (1977) sayılı²⁰ ve 1518 (2001) sayılı²¹ Tavsiye Kararları'nda da vicdanî reddin bir hak olduğu pekiştirilmekle birlikte, vicdanî reddin AİHS'nin dokuzuncu maddesinde tanınan düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün bir parçası olduğu belirtilmiştir.²² Aynı zamanda 1518 (2001) Tavsiye Kararları'nda²³ üye olan devletlerden beşinin vicdanî reddi hâlâ temel hak olarak tanımadığına işaret edilerek, temel hak olarak tanınan ülkelerde de düzenlemelerin ve güvencelerin yetersiz olduğu belirtilmiştir. Karar'da vicdanî redde yönelik düzenlemelerin nasıl olması gerektiği de "Askerlik çağrısından önce, sonra ya da çağrı sırasında ya da askerlik hizmeti süresince vicdanî retçi olunabilir. Silahlı kuvvetler mensupları da vicdanî retçi olabilirler. Vicdanî retçi statüsü ve bu statüyü elde etme yollarıyla ilgili bilgi edinme hakkının tanınması gerekir. Açıkça sivil (zorunlu askerlik hizmeti ve Savunma Bakanlığı'nın denetiminde olmayan kurumlarda) alternatif hizmetin caydırıcı ya da cezalandırıcı (askerî hizmet süresiyle karşılaştırıldığında makul ölçülerde olması) niteliği haiz olmaması gerekir." denilmek suretiyle açıkça belirtilmiştir.²⁴ Askerlik hizmetini profesyonel olarak yerine getiren kişilerin vicdanî retçi olabilecekleri bu Tavsiye Kararı ile 1742 (2006) sayılı Karar'da²⁵ da ifade edilmiş ve üye devletler bu yönde düzenleme yapmaya davet edilmiştir.

¹⁹ Hitomi Takemura, *International Human Right to Conscientious Objection to Military Service and Individual Duties to Disobey Manifestly Illegal Orders*, Springer, Germany, 2009, s. 89; Parliamentary Assembly Debate on 26th January 1967, 22nd Sitting (Doc. 2170, Report of the Legal Committee).

²⁰ Parliamentary Assembly Debate on 7 October 1977, 10th Sitting (Doc. 4027, Report of the Legal Affairs Committee).

²¹ The Standing Committee on 23 May 2001, (Doc. 8809, Report of the Committee on Legal Affairs and Human Rights).

²² <http://serkankoybasi.com/2011/10/31/insan-haklari-avrupa-mahkemesinin-bayatyan-ermenistana-karsi-karari-ve-kararin-turkiyedeki-vicdani-ret-hakkina-etkisi/>, (18.04.2015).

²³ The Standing Committee, acting on behalf of the Assembly, on 23 May 2001 (Doc. 8809, report of the Committee on Legal Affairs and Human Rights).

²⁴ Demir, s. 263.

²⁵ Parliamentary Assembly Debate on 11 April 2006, 11th Sitting (Doc. 10861, Report of the Legal Affairs Committee).

Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi ise R(87)8 Tavsiye Kararı²⁶ ile vicdanî reddi tanımamış olan üye ülkelerin ulusal mevzuatlarında zorunlu askerlik hizmetine tâbi olanların bu hizmeti görmekten muaf tutulabilecekleri ve onun yerine sivil alternatif hizmet görebileceklerini belirten bir düzenleme yapmaları gerektiği çağrısında bulunmuştur. Avrupa Konseyi tarafından vicdanî reddin tanınmasının gerekliliği ve bu hakkın AİHS'nin dokuzuncu maddesinin bir uygulaması olduğu yönündeki 1967 tarihli ilk Tavsiye Kararı'nın verildiği zamandan 2011 yılına kadar -bu süreçte Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi vicdanî ret ile ilgili hiç karar vermemiştir- Tavsiye Kararları AİHM tarafından kabul görmüş, Mahkeme tarafından çözüme kavuşturulan davalarda da Tavsiye Kararları'nın etkili olmuştur. Bu açıdan verilen Tavsiye Kararları'nın AİHM için yol gösterici nitelikte olduğu ileri sürülebilir.

AİHM'nin vicdanî ret hakkına yönelik vermiş olduğu belli başlı davalara değinmek konunun aydınlatılması bakımından faydalı olacaktır. Bu davalar ayrıntılarıyla irdelenmeyip, ilerleyen bölümlerde kararların ilgili kısımları konu ile ilintili olduğu ölçüde ele alınarak belirtilecektir. Mahkeme'nin Komisyon olduğu dönemlerdeki kararlarında, vicdanî reddin tanınması üye devletlerin tercihinin bırakıldığı gibi verilen kararlarla da vicdanî retçilerin cezalandırılmasına engel olunamıyordu. Komisyon tarafından verilen kararlara örnek olarak "Grandrath v Almanya Davası ve A. v İsviçre Davası"²⁷ verilebilir. Bu kararlarda, vicdanî reddin tanınmadığı bir üye devlette vicdanî retçilerin aleyhine verilen cezaların Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ni ihlâl etmeyeceği ve bu konuyu dokuzuncu madde çerçevesinde değerlendirmenin gerekli olmadığı yönünde karar verilmiştir. Komisyon başvuruları dokuzuncu maddeye göre değerlendirdiği vakit ise salt dokuzuncu maddeyi dikkate almayıp maddeyi Sözleşme'nin dördüncü maddesinin üçüncü fıkrasının b bendi ile birlikte yorumluyordu. Buna göre, üye ülkenin ulusal mevzuatında öncelikle vicdanî reddin tanınıp tanınmadığı incelemesi yapılarak hüküm kuruluyordu. Mahkeme döneminde ise 6 Nisan 2000 tarihli "Thlimmenos v Yunanistan

²⁶ Council of Europe Committee of Ministers on 9 April 1987 at the 406th meeting of the Ministers' Deputies.

²⁷ Grandrath/Almanya, Başvuru No. 2299 / 64, 12.12.1966; A. / İsviçre, Başvuru No. 10640 / 83, 09.05.1977.

Davası²⁸ ve 24 Ocak 2006 tarihli “Ülke v Türkiye Davası²⁹” Sözleşme hükümlerinin ihlâl edildiği yönünde hüküm kurulan verilen önemli kararlardır. İhlâl edilen Sözleşme hükmü, Sözleşme’nin din, vicdan ve inanç özgürlüğünü güvence altına alan dokuzuncu maddesi olmayıp “Ülke v Türkiye Davası’nda” tekrarlanan hapis cezaları nedeniyle kötü muamelenin düzenlendiği üçüncü maddenin ihlâl edildiği, “Thlimmenos v Yunanistan Davası’nda” da başvurunun vicdanî retçi olması nedeniyle mahkûm edildiği hapis cezasını çektikten sonra hesap uzmanı olabilmek için girmiş olduğu sınavda ikinci olmasına rağmen hükümlü sıfatını taşımış olması nedeniyle göreve getirilmemesi gerekçe gösterilerek ayrımcılık yasağını düzenleyen 14. maddenin ihlâl edildiği yönünde karar verilmiştir. Emsal nitelikte olan “Bayatyan v Ermenistan Davası’nda³⁰” ise Mahkeme, vicdanî reddi salt dokuzuncu madde çerçevesinde değerlendirmiş ve Yehova Şahidi olan Vahan Bayatyan’ın askerlik hizmetini yerine getirmeyi reddetmesi karşısında yerel mahkemelerin başvuru Bayatyan’ı askerlik yoklamasından kaçtığı gerekçesiyle hapis cezasına mahkûm etmesini bireyin dinini açıklama özgürlüğüne müdahale olduğu ve bu müdahalenin demokratik bir toplum için gerekli olmadığı şeklindeki hükmüyle vicdani ret hakkı yönünden önemli bir karar vermiştir. Böylece Mahkeme, dokuzuncu maddenin ihlâl edildiğini kabul etmiş olup bu karar ile içtihadını değiştirmiştir. Kişinin dinî veya vicdanî kanaatleri nedeniyle zorunlu askerlik hizmetini reddetmesi nedeniyle yargılanması ve cezalandırılması Sözleşme’nin ihlâl edilmesi için yeterli hale gelmiştir.

2 – Türkiye’nin Pozitif Hukuku’nda Zorunlu Askerlik Hizmeti

Anayasa’nın 72. maddesinin Vatan Hizmeti başlığının altında “Vatan hizmeti, her Türkün hakkı ve ödevidir. Bu hizmetin Silahlı Kuvvetlerde veya kamu kesiminde ne şekilde yerine getirileceği veya getirilmiş sayılacağı kanunla düzenlenir.” şeklinde vatan hizmetine ilişkin bir düzenleme getirilmiştir. İlgili Anayasa hükmünün lafzına baktığımızda görülmektedir ki, hükümde doğrudan askerlik hizmetinden söz edilmemekte, daha kapsayıcı bir anlamda vatan hizmetin-

²⁸ Thlimmeno /Yunanistan, Başvuru No. 34369 / 97, 06.04.2000.

²⁹ Ülke/Türkiye, Başvuru No. 39437 / 98, 24.01.2006.

³⁰ Bayatyan /Ermenistan, Başvuru No. 23459 / 03, 07.07.2011.

den söz edilmektedir. Anayasa, vatan hizmetinin yerine getirilmesini sadece Türkiye vatandaşlarına bir hak ve ödev olarak getirmiştir. Vatan hizmeti kavramının içinin ne şekilde doldurulacağı yani neyin vatan hizmeti olarak kabul edileceğine ilişkin açık bir düzenleme ise mevcut olmayıp, bu hususa ilişkin düzenlemelerin kanunla yapılması gerektiği belirtilmiştir.

Askerlik hizmetiyle ilgili düzenlemeler 1111 sayılı Askerlik Kanunu'nda yer almaktadır. Bu Kanun'un birinci maddesine göre "Türkiye Cumhuriyeti tebaası olan her erkek, işbu kanun mucibince askerlik yapmağa mecburdur." hükmüyle askerlik, Türkiye vatandaşı olan erkekler için zorunlu bir hizmet olarak getirilmiştir. Aynı Kanun'un onuncu maddesinde, askerlik hizmetinden muafiyet halleri, kimlerin asker olamayacağı ve askerlik hizmetini yerine getirme usulleri gösterilmiştir. Bu maddeye göre askerlik hizmeti bedel ödemek suretiyle (m. 10/4-a), kamu kurum ve kuruluşlarında görevlendirilmek suretiyle (m. 10/4-b) ve Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı'nın ihtiyaç görmesi ve Genelkurmay Başkanlığı'nın uygun görmesi üzerine adı anılan Bakanlık kadrolarında öğretmen olarak görev yapmak suretiyle yerine getirilebilir. Kanundaki düzenlemelerin askerlik hizmetini ifa etmiş sayılmak için silâh altına girmeyi zorunlu kılmaması alternatif hizmete imkân tanıdığı düşüncesini yaratabilecek olsa da kanun gereği askerlik hizmeti yerine getirilirken öncelikle askerlik eğitimi almak gerekmektedir. Alternatif hizmette ise kişilerin kısa süreli de olsa hiçbir şekilde askerlik yapmamaları gerekir.

Sonuç olarak, Anayasa'da vicdanî ret hakkının tanınması ve bu hakkın kullanılması konusunda bir engel söz konusu değildir. Bu noktada 1111 sayılı Askerlik Kanunu'ndaki bu düzenlemenin, vatan hizmetinin Silahlı Kuvvetlerde veya kamu kesiminde görülebileceği yönündeki Anayasa hükmü ile çelişmektedir. Bu duruma ek olarak, Anayasa'nın 72. maddesinde vatan hizmeti, "her Türk'ün hakkı ve ödevi" olarak düzenlenmiştir. Hak olduğu kabul edilen vatan hizmetinden yararlanma hususunda Askerlik Kanunu'ndaki düzenlemeyle kadınların dışlanmış olması Anayasa'nın onuncu maddesinin ikinci fıkrasının "Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür. Bu maksatla alı-

nacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamaz.” hükmü ile ve Anayasa’nın 72. maddesindeki “her Türk vatandaşı için getirilen vatan hizmeti ödevi” ile uyuşmamaktadır. Normlar hiyerarşisindeki konumu gereği Anayasa, kanunlardan üstündür ve tüm hukukî düzenlemelerin Anayasa’ya uygun olması gerekmektedir. Bu halde, 1111 sayılı Askerlik Kanunu’ndaki düzenlemelerin belirtilen sebeplerle Anayasa’ya aykırılığı ileri sürülebilecektir. Keza, vicdanî ret davalarını takip eden avukatlar, duruşmalar esnasında Askerlik Kanunu’nun başta birinci maddesi olmak üzere çeşitli maddelerinin Anayasa’ya aykırı olduğuna ilişkin itirazlarda bulunduklarını, ancak Mahkemelerin bu itirazların hiçbirini kabul etmediklerini belirtmişlerdir. Buna göre, Anayasa’ya aykırılık iddiasıyla Askerlik Kanunu’ndaki hiçbir madde Anayasa Mahkemesi önünde henüz incelenmemiştir.

Türk Ceza Kanunu’ndaki askerlik hizmetini yerine getirmekten kaçınanlara karşı uygulanacak müeyyideler, 318. ve 319. maddelerde gösterilmiştir. “Halkı Askerlikten Soğutma” başlığı altında düzenlenen 318. madde şu şekildedir: (1) Askerlik hizmetini yapanları firara sevk edecek veya askerlik hizmetine katılacak olanları bu hizmeti yapmaktan vazgeçirecek şekilde teşvik veya telkinde bulunanlara altı aydan iki yıla kadar hapis cezası verilir. (2) Fiil, basın ve yayın yolu ile işlenirse ceza yarısı oranında artırılır.

“Askerleri İtaatsizliğe Teşvik” başlığı altında düzenlenen 319. maddede ise “(1) Askerleri veya askerî idareye bağlı olarak görev yapan diğer kişileri kanunlara karşı itaatsizliğe veya yeminlerini bozmaya veya askerî disiplini veya askerlik hizmetine ilişkin görevlerini ihlâlâ yönelten ve tahrik edenler ile kanunlara, yeminlere veya disiplin veya diğer görevlere aykırı hareketleri askerler önünde öven veya iyi göründüğünü söyleyen kimselere, bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası verilir. (2) Fiil, aleni olarak işlenmişse iki yıldan beş yıla kadar hapis cezası verilir. (3) Fiil, savaş zamanında işlenmiş ise ceza bir katı oranında artırılır.” şeklinde bir düzenleme getirilmiştir.

Diğer cezaî yaptırım içeren hüküm ise 1632 sayılı Askerî Ceza Kanunu’nun 87. maddesinde yer alır. Bu madde hükmüne göre silah taşımayı reddetme, üniforma giymeyi reddetme gibi fiiller emre itaatsizlik suçu çerçevesinde değerlendirilecek ve suç teşkil eden bu fiilleri

icra edenler üç aydan iki yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılacaklardır. Eğer aynı fiiller savaş durumunda işlenirse on yıla kadar hapis cezası verilecektir.

3 – Uluslararası Hukukta Tanınmış Vicdanî Ret Hakkının İç Hukuka Etkisi

Çalışmanın esas inceleme konusunu vicdanî ret nedeniyle söz konusu olan ceza yargılamaları teşkil etse de görülmektedir ki Birleşmiş Milletler, Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği vicdanî reddi bir insan hakkı olarak tanımış ve demokratik kabul edilen ülkelerde de bu hak yaygın bir şekilde uygulama alanı bulmuştur. Türkiye’deki iç hukukun şekillenmesinde en fazla etkiye sahip olan Avrupa Konseyi, 1960’lı yılların sonlarından itibaren vicdanî reddi bir hak olarak kabul edip taraf ülkelerin iç hukuklarında buna yönelik düzenlemeler getirmeleri gerektiği hususunda çeşitli Tavsiye Kararları vermiştir. Tavsiye Kararlarına paralel olarak bu Kararları geliştiren yorumlarla AİHM de vicdanî ret hakkını incelemiş ve bu konuda emsal nitelikte olan “Bayatyan v Ermenistan Davası” ile vicdanî reddi AİHS’nin düşünce, din ve vicdan özgürlüğünü güvence altına alan dokuzuncu maddesi çerçevesinde değerlendirmiştir. Bu Karar doğrudan Türkiye’yi ilgilendirmekle birlikte, Mahkeme’nin Türkiye aleyhine vermiş olduğu “Erçep v Türkiye Davası”³¹ ile de Türkiye’nin vicdanî reddi temel bir hak olarak tanınmasına dair gereklilik pekiştirilmiştir. Türkiye’nin verilen kararlara uygun olarak iç hukukunda gerekli değişiklik ve düzenlemeleri yapma zorunluluğu Anayasa’dan ve taraf olduğu Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nden kaynaklanmaktadır. Buna göre, Anayasa’nın doksanıncı maddesinin beşinci fıkrası “Usulüne göre yürürlüğe konulmuş Milletlerarası andlaşmalar kanun hükmündedir. Bunlar hakkında Anayasa’ya aykırılık iddiası ile Anayasa Mahkemesi’ne başvurulamaz. Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası andlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası andlaşma hükümleri esas alınır.” şeklindeki hükmü önem taşımaktadır. Anayasa hükmünden anlaşıldığı üzere AİHM’nin vicdanî red-

³¹ Erçep/Türkiye, Başvuru No. 43965 / 04, 22.11.2011.

di Sözleşme'nin dokuzuncu maddesi kapsamında değerlendirdiği kararları, vicdanî reddi tanımayan 1111 sayılı Askerlik Kanunu'ndan üstün konumda³² olup, esas alınması gereken Askerlik Kanunu olmayıp AİHS hükümleri ve AİHM'nin içtihatlarıdır. Bu bağlamda, mevcut kanunlar ve uygulamalar hem AİHS'ye hem de Anayasa'ya aykırıdır. Vicdanî reddin yasal metinlerde hak olarak kabul edilmiyor oluşu gene aynı şekilde Anayasa'nın din ve vicdan özgürlüğü ile düşünce ve kanaat hürriyetini güvence altına alan 24. ve 25. maddelerine de aykırılık teşkil etmektedir.

Vicdanî reddin hak olarak tanınması gerekliliğini doğuran bir diğer düzenleme ise Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 46. maddesinden kaynaklanmaktadır. Sözleşme'nin 46. maddesi "Kararların Bağlayıcılığı ve İnfazı" başlığı altında ilk fıkrası "Yüksek Sözleşmeciler Taraflar, taraf oldukları davalarda Mahkeme'nin verdiği kesinleşmiş kararlara uymayı taahhüt ederler." şeklinde düzenlenmiştir. Bu doğrultuda özellikle "Ercep v Türkiye Davası"ndan sonra Türkiye, dokuzuncu madde yani düşünce, vicdan ve din özgürlüğü kapsamında vicdanî ret hakkını iç hukukunda tanımakla yükümlüdür. Türkiye'nin Sözleşme'ye taraf olan ülkelerden biri olmasından dolayı demokratik toplum hayatında değişen ve gelişen normlara ve Mahkeme'nin yorumlarına paralel gerekli yasal değişikliği de yapması beklenmektedir. Sözleşme ve Mahkeme kararlarına bağlayıcılık getirilmesinin amacı, taraf devletlerde insan hakları ve demokrasi konularında asgari ölçüde bir standardı sağlamak ve devletlerin ulusal hukuklarını demokratik toplum düzenine uygun hale getirmektir. Taraf devletlerin bu taahhütlerini yerine getirmemeleri ve insan haklarının dinamik bir yapıya sahip olduğunu göz ardı etmeleri onları demokratik toplum olma niteliklerinden uzaklaştırmakla birlikte, gereklilikleri sağlamamaları nedeniyle dış ilişkilerini de olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Öte

³² Katıldığımız görüşe göre, AİHS anayasa dahil niteliği ne olursa olsun tüm iç hukuk normlarından üstün konumdadır. Aynı zamanda AİHM içtihatları, anayasa dahil tüm iç hukuk normlarında değişikliğe neden olabilir. Ulusal anayasa ve yasa koyucuların özellikle uluslararası insan hakları sözleşmelerine aykırı normlar kabul etmemesi gerekir. Bu görüşün savunucuları arasında yer alan Hans Kelsen'e göre bir uluslararası andlaşma ancak başka bir uluslararası andlaşma ile bağlayıcı gücünü kaybedebilir. Bu görüşün savunucuları arasında Dominique Carreau, Louis Favoreu, Feyyaz Gölcüklü gibi isimleri saymak olanaklıdır.

yandan üyelerinin tamamında vicdanî reddin hak olarak tanındığı ve iç hukuklarında da buna uygun olarak düzenlemelerin mevcut olduğu Avrupa Birliği'nin bir parçası olmak isteyen Türkiye'nin vicdanî redde yönelik mevcut yasal durumu, Birlik'e dahil olmasını güçleştiren bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.

4 - Türkiye'de Vicdanî Ret Yargılamaları

İç hukukta vicdanî redde ilişkin düzenlemelerin yokluğu nedeniyle, yargılamalar neticesinde vicdanî ret beyanları karşısında uygulanan suçlar ve cezalar değişkenlik göstermektedir. Mahkemelerin genelde vicdanî retçilerin eylemlerini "halkı askerlikten soğutmak", "yoklama kaçağı", "fırar" veya "emre itaatsizlik" fiilleri olarak değerlendirdikleri görülmektedir. Askere alınan bir vicdanî retçinin kendisine verilen üniformayı vicdanî itirazı nedeniyle reddetmesi, giymemesi ve bu yöndeki emirlere uygun davranmaması bu duruma örnektir. Böylece bu fiilleri gerçekleştirme kastları olmayan vicdanî retçilerin belirtilen suçlar nedeniyle yargılanmaları söz konusu olacaktır. Böylece hem yargılamalar neticesinde verilen cezalar kanunilik ilkesine aykırılık teşkil edecek hem de bahsi geçen suçlara yönelmiş kastlarının yokluğu nedeniyle suçu oluşturan unsurlardan manevi unsurun yokluğu söz konusu olacaktır. Suçta ve cezada kanunilik ilkesi ile mevcut yargılamalar arasındaki ilişkiyi biraz detaylandırmak gerekirse; kanunilik ilkesi, bireylerin eylemlerine egemen olabilmeleri açısından önemli bir ilkedir. Bu ilke sayesinde suçlar ve suçların karşılığı olanlar cezalar önceden öngörülebilmektedir. Bu sayede kişi hak ve özgürlüklerinin sınırları çizilir. Vicdanî retçiler için durum böyle olmayıp eylemlerine uygun düşmeyen yani aslında mevzuatlarda karşılığı olmayan vicdanî itirazı içeren beyanları veya davranışları nedeniyle beklenmeyen suçlar isnat edilip, haklarında bu suçlara karşılık olan kanunî yaptırımlar uygulanmaktadır.

A. Askerî Mahkemelerde Vicdanî Reddin Bir Hak Niteliği Kazanması

Bu başlıkta, ilgili noktalarda hukukun evrensel ve temel ilkelerine işaret edilerek, karşılaştırmalı hukuk ışığında vicdanî ret beyanlarına ilişkin ceza yargılamaları iki dava özelinde irdelenecektir. Bu

davalar, Eskişehir Birinci Hava Kuvvetleri Komutanlığı Askerî Mahkemesi tarafından hükümlü Enver Aydemir'in ve Malatya İkinci Ordu Komutanlığı Askerî Mahkemesi tarafından hükümlü Serdar Delice'nin mahkûmiyet kararıyla neticelenen davalardır.

Vicdanî ret hakkına yönelik özellikle uluslararası zeminde olumlu gelişmeler kaydedilirken, aksi bir şekilde pozitif hukukumuzda bu gelişmelerle örtüşmeyen düzenlemeler ve uygulamalar söz konusu olmaktadır. Uluslararası hukuktaki bu gelişmelerin, Türkiye'nin üstlenmiş olduğu taahhütler nedeniyle iç hukuku da etkilemesi beklenendir. Günümüzde, ulusal hukukta vicdanî reddi hak olarak tanıyan açık bir yasal düzenleme mevcut olmasa dahi, özellikle "Bayatyan v Ermenistan Davası" başta olmak üzere "Erçep v Türkiye Davası"ndan sonra vicdanî ret beyanları nedeniyle söz konusu olan ceza yargılamalarına bakan hâkimlerin vermiş olduğu kararlarda bazı değişiklikler görülmüştür. Başta belirtilen iki dava özelinde değerlendirdiğimizde, bu davalara bakan hâkimlerin kararlarında daha önceki tarihli kararlardan farklı olarak vicdanî reddi bir hak olarak kabul ettikleri ve bunu da özellikle AİHM kararlarına yaptıkları atıflarla destekledikleri görülmektedir. Uluslararası gelişmeler henüz vicdanî reddin hukukî metinlerde açıkça yer bulmasını sağlayamamış olsa da hâkimlerin kararlarında bir şekilde etkili olmuştur. 24 Şubat 2012 tarihli Malatya İkinci Ordu Komutanlığı Askerî Mahkemesi tarafından verilen Delice Kararı'nda "(...) iç hukukumuzda vicdanî ret ile ilgili herhangi bir yasal düzenleme bulunmamağaysa da, Türkiye Cumhuriyeti'nin AİHS'nin, Anayasamız açısından kanun hükmünde olduğu, AİHS'nin uygulayıcısı ve yorumlayıcısı olan AİHM kararlarının da hem Anayasa'nın 90'ıncı maddesi uyarınca hem de iç hukukta açıkça yargılamanın yenilenmesi nedeni olarak sayılmaları nedeniyle, iç hukukta dikkate alınması gerektiği, milletlerarası andlaşmalarla kanunlar arasında aynı konuda farklı hükümler bulunması nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası andlaşma hükümlerinin esas alınmasının anayasal zorunluluk olduğu, bu hususun aynı zamanda bir uluslararası hukuk ilkesi olan 'ahde vefa'nın da bir gereği olduğu izahtan varestedir.³³" şeklindeki ifadelerle vicdanî reddin hak

³³ Kara Kuvvetleri Komutanlığı 2'nci Ordu Komutanlığı Malatya Askeri Mahkemesi, 24.02.2012, E. 2012/ 98, K. 2012/40, s. 3.

olarak kabul edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Eskişehir Askerî Mahkemesi, 29 Mart 2010 tarihli “Bayatyan v Ermenistan” içtihadı öncesinde vermiş olduğu ve sanık Enver Aydemir’in mahkûmiyetiyle neticeleşen kararında³⁴, AİHS m. 9/2’den yola çıkarak şu yorumu yapmıştır: (...) Sözleşme’nin dokuzuncu maddesinin 1’inci bendinde her şahsa düşünme, vicdan ve din hürriyeti tanındıktan sonra maddenin 2’nci bendinde bu hakların demokratik toplumlarda kamu güvenliği, kamu düzeni ve başkalarının hak ve hürriyetlerinin korunması için zorunlu olan tedbirler ile kanunla sınırlandırılabilceği kabul edilmiştir. (...) Her devletin ülke savunması için gerekli tedbirleri almasının kamu düzeni ve kamu güvenliği ve başkalarının hak ve hürriyetlerinin korunması için zorunlu bir tedbir olduğuna kuşku yoktur. (...) silâhlı çatışmaların devam ettiği bir coğrafyada bulunan Türkiye Cumhuriyeti’nin de ülke savunması için gerekli tedbirleri alması en başta gelen görevi olmaktadır. (...) devletin ve toplumun ihtiyaç ve gerçeklerini dikkate alarak Türk Cumhuriyeti vatandaşı her erkeğin zorunlu asker olacağı esasını benimsemiştir.” Aynı kararda, “ (...) (Anayasa) 24’üncü maddede herkeşe din ve vicdan özgürlüğü tanınırken, 72’nci maddede vatan hizmetinin her Türk’ün hakkı ve ödevi olduğu, 10’uncu maddede herkesin kanun önünde eşit olduğu, hiçbir kimseye, aileye, zümreye veya sınıfa imtiyaz tanınamayacağı, 12/2 maddesinde temel hak ve hürriyetlerinin kişinin topluma ve diğer kişilere karşı ödev ve sorumluluklarını da ihtiva edeceği belirtilmiştir. Bu maddeler birlikte ele alındığında maddelerin kendi içinde uyumlu olduğu, (...) Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin kararlarıyla çelişmediği görülmektedir.” ifadeleriyle vicdanî reddi kavramsal olarak kullanmaktan kaçınmakla birlikte, vicdanî itirazın toplumsal gerekliliklerle örtüşmemesi nedeniyle temel hak olarak kabul edilemeyeceği Anayasa hükümleri dayanak gösterilerek gerekçelendirilmiştir. Mahkeme vermiş olduğu kararın özellikle AİHS’nin dokuzuncu maddesine ve AİHM kararlarına uygun olduğunu da belirtmiştir. Bu noktada Mahkeme’nin AİHS hükümlerini ve AİHM içtihatlarını göz önünde bulundurarak tartışması önem arz edecektir. Ne var ki, dava Askerî Yargıtay 2’nci Dairesinin 8 Şubat

³⁴ Hava Kuvvetleri Komutanlığı 1’inci Hava Kuvveti Komutanlığı Eskişehir Askerî Mahkemesi, 29.03.2010, E. 2010/580, K. 2010/155.

2012 tarihli bozma ilâmından sonra yeniden yargılama konusu olmuş ve tekrar Eskişehir Askerî Mahkemesi'nin önüne gelmiştir. 5 Temmuz 2013 tarihinde verilen kararda, ilk karardan farklı olarak "Bayatyan v Ermenistan Davası"nın etkisi açık bir şekilde fark edilmektedir. Mahkeme, ilk kararında yer verdiği gerekçeleri korumakla birlikte ayrıca "Mehmet Tarhan v Türkiye Davası"³⁵ ile "Bayatyan v Ermenistan Davası"na atıflar yaparak, vicdanî reddi hak olarak tanımıştır. "(...) Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin içtihatlarına göre vicdanî ret; inancın zorunlu gereklerini yerine getirmek amacıyla kanunî bir yükümlülük olan askerlik hizmetinden kaçınmak olarak tanımlanmıştır. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde vicdanî ret hakkı dayanağını inanç özgürlüğünde bulmaktadır. (...) vicdanî retçilik düşüncelerden değil inançlardan beslenmesi halinde sözleşme kapsamında korunmaktadır. (...) vicdanî ret, her bireyin tek tek kendi düşüncesine göre askerlik hizmeti yapmayı reddetmesi anlamına gelmez, kişinin ait olduğunu belirttiği fikrî, dinî veya siyasî grubun askerlik hizmetini reddetmesi temeline dayanır." Mahkeme'nin vicdanî reddi salt dinî sebeplere indirgeyen yaklaşımı bu hakkın uluslararası normlar ile kabul gören tanımına yaklaşıp olsa da, yetersiz kalmıştır. Mahkeme, vicdanî reddin düşüncelerden kaynaklanamayacağını sadece dinî nedenlere dayanabileceğini ifade ederken bir sonraki cümlesinde bu ifadesi ile çelişir şekilde, vicdanî reddin kişinin ait olduğunu belirttiği fikrî veya siyasî gruptan da ileri gelebileceğini belirtmiştir. Kararın ilerleyen paragraflarında, "(...) Bayatyan v Ermenistan kararında bu husus açıkça vurgulanmış ve savaş karşıtı inançlara mensup kişilerin zorunlu askerlik hizmetini yerine getirmekten kaçınması AİHS'nin 9. maddesi kapsamında inanç özgürlüğü olarak değerlendirilmiştir. Mahkemeye göre askerî hizmet yükümlülüğü ile kişinin sahip olduğu inançlar arasındaki ciddi ve üstesinden gelinemez bir çelişkinin var olması halinde vicdanî ret Sözleşme'nin 9. maddesinin sağladığı güvenceden yararlanabilecektir. (...) mevcut hukuk sistemimizde halen vicdanî ret hakkı konusunda öncekinden farklı bir düzenleme yapılmamış bu konuda herhangi bir makam veya organ yetkili kılınmamıştır."³⁶ şeklindeki

³⁵ Tarhan /Türkiye, Başvuru No. 9078 / 06, 17.07.2012.

³⁶ 1'inci Hava Kuvvetleri Komutanlığı Eskişehir Askeri Mahkemesi, 05.07.2013, E. 2013/164, K. 201 /349, s. 7.

açıklamalarla görülmektedir ki, Mahkeme olumlu bir gelişme olarak vicdanî reddi bir hak olarak zikretmekle birlikte, AİHM kararlarına atıfta bulunarak kendisi bir vicdanî ret tanımı yapma yoluna gitmiştir.

B. Vicdanî Ret Kriterleri

Emsal “Bayatyan v Ermenistan Davası”nda AİHM, kişinin vicdanî itirazını dokuzuncu madde kapsamında değerlendirirken bazı kriterler ortaya koymuştur. İlk olarak; düşünce, vicdan ve din özgürlüğünü güvence altına alan dokuzuncu maddenin lafzından vicdanî reddin bir hak olduğu sonucuna doğrudan varılamamaktadır, ancak bilindiği üzere bu Dava’da Mahkeme, söz konusu olan vicdanî itirazı dokuzuncu madde kapsamına dâhil ederek vicdanî ret hakkını değerlendirmiştir. Mahkeme, bu değerlendirmeyi yaparken, somut olay ile yorum yoluyla geliştirmiş olduğu bazı kriterler arasındaki ilişkiyi incelemiş ve tartışmıştır. Buna göre:

1. Kişinin orduda hizmet yapma yükümlülüğü ile örtüşmeyen bir dini, diğer türlü bir inancı veya kanaati olmalıdır.
2. Bunlar, makul derecede inandırıcı, ciddi, tutarlı ve önemli olmalıdır.
3. Kişi, söz konusu olan dine, inanç sistemine veya kanaat grubuna samimi ve gerçekten bağlı olmalıdır.
4. Kişinin sahip olduğu inançları veya kanaatleri ile askerlik hizmeti arasında ciddi ve üstesinden gelinemez çelişki var olmalıdır.

Kriterler ışığında görülmektedir ki, bireyin sadece vicdanî itirazını beyan etmesi yeterli olmayıp, ayrıca belirtilen kriterlerin de sağlanması AİHM nezdinde aranmıştır. Böylece, vicdanî ret dokuzuncu madde kapsamına giren bir hak olarak değerlendirilebilecektir. Bu durum ise vicdanî ret beyanlarının nasıl değerlendirileceği sorunsalını karşımıza çıkarmaktadır. Esasında böyle bir sorgulama yoluna gidilmesi Anayasa’nın düşünce ve kanaat hürriyetini düzenleyen 25. maddesinin ikinci fıkrasında yer alan “Her ne sebep ve amaçla olursa olsun kimse, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz.” hükmünü ihlâl eder niteliktedir. Bu hallerde bir zorlamanın olmadığı ve

kişinin düşünce veya inançlarını açıklayıp açıklamama serbestisine sahip olduğu ileri sürülebilecek olsa da, aslında vicdanî itirazların geçerli olarak kabul görebilmesi için bireye kanaat veya inançlarını açıklamasından ve hattâ bunları kanıtlamasından başka bir seçenek bırakılmamıştır. Oysa, kişilerin haklarını kullanabilmeleri için hiçbir surette kendi inanç ve kanaatlerini bir makam önünde kanıtlamaları şartı getirilmemelidir. Böyle bir beklenti temel hak ve özgürlüklerin ruhuna aykırı olmakla birlikte, bu hak ve özgürlüklerin kullanımı önünde bir engel oluşturmaktadır. Anayasa'nın 25. maddesi de kişilerin vicdan, düşünce ve inanç özgürlüğünü güvence altına alma amacıyla getirilmiş bir hükümdür. Nasıl diğer hakların ve özgürlüklerin kullanımı için herhangi bir açıklama, ispat ya da başka bir işlemin yapılması gerekmiyor ve hattâ bu hakların tesisi devletlerin pozitif yükümlülüğü olarak kabul ediliyorsa, vicdanî ret hakkının kullanımı için de böyle bir sorgulama mekanizmasının getirilmemesi gerekir. Bu bağlamda, Anayasa'nın 25. maddesi, vicdanî ret beyanlarına yönelik gerçekleştirecek sorgulamalara karşı kullanılabilecek temel bir itiraz nedenini teşkil edecektir.

Temeli inançlara veya düşüncelere dayanan bir hususun gerçekliğinin ya da samimiyetinin saptanması, düşünce ve inançların göreceliği ve soyutluğu nedeniyle son derece tartışmaya açık ve zor bir husustur. Eğer mutlaka bir değerlendirme gerekiyorsa da bu incelemenin etraflıca ve titizlikle yapılması gerekir. Bunun sağlanabilmesi için de değerlendirmeyi yapacak olan kişilerin ya da mercilerin kimler olacağı önem kazanmaktadır. Ancak bir çekince olarak belirtilmelidir ki, yapılacak incelemenin konusu nedeniyle, her ne kadar titizlikle yapıldığı iddia edilen bir değerlendirme söz konusu olsa bile haksızlıkların yaşanabilecek olması ve temel hakkın kullanımı konusunda doğabilecek sakıncaların varlığı kaçınılmazdır. Bunlara engel olmak ve Anayasa'ya aykırı uygulamaların önüne geçmek için her Türkiye vatandaşı erkek için getirmiş olduğu zorunlu askerlik hizmeti yükümlülüğünün uluslararası normlara uygun şekilde kaldırması yerinde olup, sadece profesyonel askerliğin kabul etmesi hakkın kullanımı için uygun bir uygulama olacaktır.

C. Vicdanî İtirazın Sorgulanması

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu 1998 / 77 sayılı kararıyla vicdanî reddin devletler tarafından yapılacak sorgulamaya gerek olmadan geçerli olduğunu, ancak eğer bir sorgulama olacaksa da bunun bağımsız ve tarafsız bir karar merci tarafından yapılması gerektiğini belirtmiştir³⁷.

Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi ise vicdanî ret hakkının sorgulanmasına ilişkin vicdanî ret talebini karara bağlayacak ilk merci olan otoritenin sivil, tarafsız ve bağımsız olması gerektiği ve bu otoritenin kararlarının aynı nitelikleri taşıyan başka bir merci tarafından denetlenmesi gerektiği, ardından en az bir bağımsız yargı organı tarafından daha denetime tâbi tutulması gerektiğini belirtmiştir³⁸.

Vicdanî reddi ulusal mevzuatlarında da hak olarak tanıyan Avrupa Birliği üyesi devletlerde ise vicdanî itirazları değerlendirme yetkisi genelde özel komiteler, heyetler, mahkemeler ya da başka merciiler gibi sivil makamlara bırakılmış durumdadır. Buna örnek olarak Almanya'daki Kontrol Komisyonu verilebilir. Kontrol Komisyonu, vicdanî ret talepleri hakkında karar vermektedir. Bu makamın kararları itirazı kabil olup üst merci olan Kontrol Heyeti, kararı inceler. Heyet'in kararına da itiraz edilebilir ve bu halde, Danıştay son ve kesin karar mercidir³⁹. Burada önemli olan, bireyin samimiyetini, kanaat veya inançları ile yaşantısının paralellliğini değerlendirebilecek niteliğe sahip sivil, bağımsız, tarafsız ve bilimsel bir mekanizmanın yaratılmasıdır. Bu mekanizmanın hangi nitelikleri taşıması veya kimlerden teşekkül etmesi gerektiği gibi ayrıntılar ise yasa ile gösterilmiş olmalıdır.

İç hukukumuzdaki duruma geldiğimizde, vicdanî redde ilişkin bir yasal düzenleme olmadığı gibi haliyle vicdanî itirazın değerlendirilmesine yönelik bir mekanizma da mevcut değildir. Vicdanî reddin AIHM tarafından bir hak olarak tanınması gereği olarak hâkimlerin karşısına bu hususa ilişkin davalar gelmektedir. Kararlarda ise hâkimler, vicdanî ret sorgulaması yapıp hüküm kurmaktadır. Belirtildiği gibi inceleme konusunu teşkil eden hususun inançlar

³⁷ Brett, s. 253.

³⁸ Demir, s. 262.

³⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Demir, s. 271.

ya da fikirler olmasından dolayı kararı verecek olan mahkeme dışında ayrı bir değerlendirmenin olması gerekir ve bu değerlendirmenin üzerine yargı organları kararlarını inşa etmelidirler.

Delice Kararı'nda davaya bakan hâkim, Serdar Delice'nin vicdanî itirazını değerlendirirken kişinin vicdanî reddini dayandığı İslâmiyet inancının veya fikrî düşünce akımı olarak benimsediği milliyetçiliğin zorunlu askerlik hizmetinin ifasını engellemediğini, kişinin daha evvel yapmış olduğu beş aylık askerlik hizmeti süresi içinde de aynı inanç ve kanaatleri taşımış olmasına rağmen bu süre zarfında askerliğini yapmış olduğunu belirterek eylemin başından beri kişinin esas saikinin vicdanî ret olmadığı yani bu itirazı yeterince gerçek ve samimi bulmadığına kanaat getirmiştir. Aynı kararda belirtildiği üzere ilgili kişinin bir basın toplantısındaki "Müslüman olmayan bir ordunun mensubu olmayacağı, vatan bize sahip çıkıyorsa, asker bizi koruyorsa, sahip çıkıyorsa tabii seve seve bu işin içerisinde yer almak gerekiyor." ifadeleri de dikkate alınarak kişinin vicdanen, inançsal ve fikrî olarak askerlik hizmetini tamamen reddetmediği sonucuna varılmıştır. Netice itibarıyla Mahkeme, orduda hizmet etme yükümlülüğü ile Delice'nin inanç ve kanaatleri arasında ciddi ve üstesinden gelinemez bir çelişkinin mevcut olmadığına kanaat getirmiştir⁴⁰.

Aydemir Kararı'nda ise bozma ilamından sonraki kararda Mahkeme'nin vicdanî ret sorgulaması yaptığı görülmektedir. Kişinin adli sicil kaydı incelenmiş ve 1995 yılında işlemiş olduğu kasten yaralama suçuna ve mahkeme huzurundaki beyanında yer alan "(...) ben Kuran'ı Kerim'in referans alınarak doğrudan doğruya uygulandığı bir sistem için askerlik yapabilirim. (...) benim idealimdeki ve düşüncemdeki sistemi uygulamadıkları için bu şartlar altında askerlik yapmam mümkün değildir, sadece Kuran'ı Kerim'in referans alınarak doğrudan doğruya uygulandığı bir sistemde severek askerlik yapabilirim. (...)" ifadelerine dayanarak kişinin dinî inançları gereğince askerlik hizmetini tamamen reddetmediği, sadece mevcut siyasî rejim nedeniyle askerlik yapmayacağını beyan etmesi ve geçmişinde kasten

⁴⁰ 2'nci Ordu Komutanlığı Askeri Mahkemesi, 24.02.2012, E. 2012 / 98, K. 2012 / 40, s.5.

yaralama suçu işlemiş olması gerekçelerinin silah ile yürütülen bir görevi reddetmek için yeterli derecede ciddi ve inandırıcı olmadığı yönünde bir kanaatin oluşmasına neden olmuştur.⁴¹

Yasal düzenlemelerin yokluğu nedeniyle mahkemelere bırakılan vicdanî ret beyanlarının değerlendirilmesi çeşitli yönlerden eleştirilebilmektedir. Mahkemeler tarafından sanıkların saiklerinin araştırılması, maddî vakıaları değerlendirmekten çok, onların niyetlerini okuma işlevi görmektedir. Bu ise yargılamanın objektifliğini ve hukukîliğini olumsuz yönde etkileyebilecek bir durumdur. Ayrıca vicdanî ret beyanlarının Askerî Ceza Kanunu'nda yer alan suçlara yönelik yapılan yargılamalar esnasında gündeme gelmesi nedeniyle ve Askerî Mahkeme hâkimlerinin ve savcılarının asker kişilerden teşekkül etmesi, bu kararların tarafsızlığı konusunda tereddütlere neden olabilmektedir. Diğer eleştirilebilecek konu ise, kişilerin dinî inançları ya da ideolojilerinin gerçekliği ve bu inanç ve ideolojilerin kişilerin yaşantısına sirayeti inceleme konusu olacağından böyle bir incelemenin o konunun uzmanları tarafından yapılması, o kişi hakkında daha sağlıklı veriler elde edilmesini sağlayabilecektir. Her iki kararda da ortak şekilde Mahkemeler, mevcut hukuk sisteminde vicdanî ret hakkı konusunda açık bir düzenlemenin yokluğuna işaret edip bu hususta karar verme konusunda yetkili herhangi bir makam veya organın da bulunmadığını belirtmişlerse de, üstlendikleri bu değerlendirmeler, yargılamaları somut olaydan ziyade şahıs yargılamasına dönüştürmektedir. Böylece sanığın fiilinden çok onun niyeti, fikirleri ve bunların samimiyeti değerlendirilmektedir. Dolayısıyla mahkemelerin yargılama yaparken belirtilen eleştiriler nedeniyle vicdanî ret hakkına dair takdir yetkileri olmamalıdır. Vicdanî itirazların incelenmesi fonksiyonu ile bağdaşmayan mahkemeler yerine sivil, bağımsız, tarafsız ve bilimsel bir mercie terk edilmelidir. Bu mercilerin oluşturulmasında vicdanî itirazın gerekçeleri dikkate alınabilir. Buna göre inanç temelli vicdanî ret hakkının kullanımı söz konusu ise o inanç sistemine hakim uzmanlardan, kişilerin fiziksel ve ruhsal durumlarını inceleyebilecek doktorlardan, psikologlardan ve benzer

⁴¹ 1'inci Hava Kuvvetleri Komutanlığı Askeri Mahkemesi, 05.07.2013, E. 2013/164, K.. 2013 / 349, s. 8.

başka üyelerden oluşacak bilimsel, bağımsız, tarafsız ve sivil bir heyet oluşturulabilir. Heyetin yapacağı incelemeler neticesinde vermiş olduğu karar, rapor halinde mahkemelere sunulabilir. Bu raporun ceza yargılamaları içindeki konumu ise bilirkişi raporları ile aynı nitelikte olabilir. Diğer bir uygulama örneği olarak ise bu raporların hâkimlerin karar verme sürecinde onlara yol gösterici bir yardımcı unsur vasfı taşıması yerine, doğrudan kişi hakkında dava açılmasını ya da açılmamasını sağlayabilecek kudrette belgeler olarak kabul edilmesidir. Bu halde ise raporlara karşı kişi itiraz edebilmeli ve böylece raporlar aşamalı bir şekilde diğer üst merciler tarafından denetlenebilmelidir. Önemli olan, eğer bir değerlendirme yapılacaksa bunun mahkemeler dışında, güvenilir ve tarafsız olduğu yönünde kanaat getirilebilecek makamlarca yerine getirilmesidir.

Sonuç

Vicdanî reddin uygulamasına yönelik düzenlemelerde bir yeknesaklık olmasa da devletler, sosyal, ekonomik, kültürel ve savunma ihtiyaçlarına göre askerlik hizmeti yükümlülüğünü tamamen kaldırdıkları gibi inançları veya kanaatleri nedeniyle askerlik hizmetini yerine getiremeyeceğini beyan eden bireyleri hiçbir zorlamaya maruz bırakmadan onlar için farklı uygulamalar getirebilmektedirler. Devletlerin askerlik hizmetine yaklaşımı, toplumsal barış ortamının gerekleri ve demokratik ihtiyaçlar nedeniyle bireylere ve onların haklarına uygun şekilde değişim gösterirken, Türkiye gibi demokratikleşme iddiası ve kaygısında olan bir ülkeden de demokratik toplum hayatındaki değişen ve gelişen değer yargıları ve normları takip etmesi ve ulusal hukukunda da gerekli düzenlemeleri yapması beklenir. Ne var ki, mevcut durumda vicdanî ret hakkına dair yasal bir düzenleme olmadığı için çalışmada belirtildiği gibi sorunlu uygulamalar söz konusu olabilmektedir. Yargılamaları yapan hâkimler, AİHM kararlarına atıflar yaparak Anayasa ve uluslararası taahhütler gereği kararlarında vicdanî reddi hak olarak tanımak zorunda kalmaktadırlar. Uluslararası kararlara uygun açık bir yasal düzenlemenin yokluğu, yargılamaları somut olayların yargılanmasından ziyade, niyet okumaya dönüşen kişi yargılamalarına dönüştürebilmektedir. Hâkimler

kararlarında, kişilerin vicdanî ret beyanlarını ve bunların gerçekliğini inceleme yetkisine sahip mercilerin bulunmaması nedeniyle, kişilerin inanç ve kanaatlerini değerlendirme yoluna gitmektedirler. İnceleme konusunun bireyin inanç ve kanaatleri olması ise haksız yargılama ve mahkûmiyetlere neden olabilmektedir. Bunun önüne geçebilmek için vicdanî itirazları objektif kriterler çerçevesinde değerlendirebilecek sivil, bağımsız ve bilimsel bir mekanizmanın varlığı lâzımdır. Eğer vicdanî ret hakkına yönelik itirazı inceleyen bir mekanizmanın var olsaydı, yapılacak değerlendirme neticesinde bireylerin kişisel özellikleri göz önünde tutularak, bireylere ve toplum ihtiyaçlarına göre en uygun alternatif hizmetin belirlenmesi de kolaylıkla sağlanabilecekti. Mevcut durumda ise vicdanî ret, AİHM kararlarının iç hukuka etkisi nedeniyle salt bir hak olarak kabul edilmekte ancak, uygulamada bu hakkın gerekleri sağlanamamaktadır. Dolayısıyla iç hukukta yasal düzenlemeler olmadan vicdanî reddin yargılamalar sırasında hak olarak kabulünü anlamlı bulmak olanaklı değildir. Yargılamaları yürüten hâkimlerin hukuk prensiplerine paralel ve vicdanlardaki adalet duygusunu sarsmayan kararlar verebilmesi için, vicdanî reddi şayet bir hak olarak değerlendiriyorlarsa, vicdanî itirazlarını beyan eden kişilerin haklarını kullandıklarını kabul ederek Türk Ceza Kanunu'nun 26. maddesi⁴² gereği bir hukuka uygunluk sebebinin varlığına dayanarak hüküm kurabilmeleri söz konusu olabilir. Hakimlerin vicdanî ret hakkını doğrudan Türk Ceza Kanunu'nun 26. maddesi kapsamında değerlendirmesi halinde, hukuk düzeni tarafından onaylanan fiilin varlığı nedeniyle yargılama esnasında vicdanî itirazını ileri süren sanık hakkında beraat kararı verilecektir. Böylece hem niyet okuma niteliğindeki sorgulamaların mahkemeler tarafından icra edilmesine gerek kalmayacak hem de vicdanî ret hakkını kullanan kişiler hakkında verilen haksız mahkûmiyet kararlarının önüne geçebilmek olanaklı hale gelebilecektir.

⁴² Türk Ceza Kanunu'nun 26. madde hükmü: Hakkın kullanılması ve ilgilinin rızası (1) Hakkını kullanan kimseye ceza verilemez. (2) Kişinin üzerinde mutlak surette tasarruf edebileceği bir hakkına ilişkin olmak üzere, açıkladığı rızası çerçevesinde işlenen fiilden dolayı kimseye ceza verilemez.

Kaynakça

- Altundış Mehmet, “Avrupa Konseyi ve AİHM Kararlarına Göre Türk Hukukunda Vicdani Ret Hakkı”, *Yasama Dergisi*, 2012, S. 20, s. 143-174.
- Boyle Kevin, Uluslar arası Hukukta Vicdani Ret ve Osman Murat Ülke Davası, Özgür Heval Çınar ve Coşkun Üsterci (der.), *Çarklardaki Kum: Vicdani Ret Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler, İletişim Yayınları*, İstanbul, 2008, s. 273-290.
- Brett Rachel, Askerlik Hizmetinin Vicdanen Reddi ve Alternatif Hizmette Uluslar arası Standartlar, Özgür Heval Çınar ve Coşkun Üsterci (der.), *Çarklardaki Kum: Vicdani Ret Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler, İletişim Yayınları*, İstanbul, 2008, s. 247-266.
- Can Osman, Vicdani Ret ve Anayasa, Özgür Heval Çınar ve Coşkun Üsterci (der.), *Çarklardaki Kum: Vicdani Ret Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler, İletişim Yayınları*, İstanbul, 2008, s. 291-313.
- Çınar Özgür Heval, Avrupa Konseyi Ülkelerinden Vicdani Ret Hakkına Genel Bir Bakış, Özgür Heval Çınar ve Coşkun Üsterci (der.), *Çarklardaki Kum: Vicdani Ret Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler, İletişim Yayınları*, İstanbul, 2008, s. 235-246.
- Çınar Özgür Heval, Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Vicdani Ret ve Türkiye, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul, 2014.
- Demir Hande Seher, “Vicdani Ret Hakkı”, *Ankara Barosu Dergisi*, 2011, S. 4, s. 241-283.
- Eren Abdurrahman, “Türk Hukukunda Vicdani Ret”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 2006, S. 61-3, s. 103-130.
- Gözler Kemal, İnsan Hakları Normlarının Anayasaüstülüğü Sorunu, <http://www.anayasa.gen.tr/insan.htm>, Erişim Tarihi: 20.04.2015.
- IHOP (İnsan Hakları Ortak Platformu), İzlem Vicdani Ret Özel Sayısı – AİHM’de Tarihi Karar, 28.09.2011.
- Köybaşı Serkan, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi’nin Bayatyan Ermenistan’a Karşı Kararı ve Kararın Türkiye’deki Vicdani Ret Hakkına Etkisi, <http://serkankoybasi.com/2011/10/31/insan-haklari-avrupa-mahkemesinin-bayatyan-ermenistanina-karsi-karari-ve-kararin-turkiyedeki-vicdani-ret-hakkina-etkisi/>, Erişim Tarihi: 18.04.2015.
- Mızrak Dilan, Vicdani Retçilerin Ret Sebepleri ve Vicdani Retçileri Bekleyen Sorunlar, in İnsan Hakları Araştırmaları Ağı Türkiye’nin İnsan Hakları Gündemi Konferansı I, İstanbul, Ülku Ofset, 2014, s. 224-227.
- Mızrak Dilan, Zorunlu Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Mızrak Dilan, Zorunlu Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret ve Sivil İtaatsizlik, *TBB Dergisi*, Ocak – Şubat 2015, S. 116, s. 113-134.
- Nal Sabahattin, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Türk Hukukunda Vicdani Ret”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 7, S. 13, 2010, s. 253-274.

- Schneider Friedhelm, Vicdani Red Hakkında Avrupa Standartları ve Alternatif Hizmet, Özgür Heval Çınar ve Coşkun Üsterci (der.), Çarklardaki Kum: Vicdani Red Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler, İletişim, İstanbul, 2008, s. 267-272.
- Takemura Hitomi, International Human Right to Conscientious Objection to Military Service and Individual Duties to Disobey Manifestly Illegal Orders, Springer, Germany, 2009.
- United Nations Human Rights Office of the High Commissioner, Conscientious Objection to Military Service, United Nations Publication, 2012.
- Üçpınar Hülya, Türkiye’de Vicdani Reddin Suç ve Ceza Konusu Olması ve Sonuçları, Özgür Heval Çınar ve Coşkun Üsterci (der.), Çarklardaki Kum: Vicdani Red Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler, İletişim, İstanbul, 2008, s. 313-334.